

ТОРСЬКА УКРІПЛЕНА ЛІНІЯ XVII СТОЛІТТЯ НА СЕРЕДНЬОМУ ДІНЦІ

Ключові слова: історична топографія, оборонні споруди, фортифікація.

Заселенню та освоєнню південних околиць Московської держави наприкінці XVI – пер. пол. XVII ст. присвячено кілька десятків робіт. Висвітлено практично всі етапи колоніальної політики Московського уряду, спрямованої на залюднення та захист південних районів Росії, Слобідської України, зокрема Донецького краю. Праці дослідників присвячені також заснуванню та становищу прикордонно-сторожової служби, будівництву різних оборонних споруд та укріплених містечок того часу [4,8,9,11,14,16,17,18,25,27,35,52]. Але питання щодо історичної географії цих об'єктів, їхніх фортифікаційних особливостей та планування не знайшли достатнього висвітлення в роботах науковців, що і спонукало подальші дослідження у цьому напрямку.

Раніше нами вже було позначено на сучасній топографічній карті у середній течії Сіверського Дінця місце можливого базування Ізюмської, Святогірської та Бахмутівської сторож XVI ст. Також було визначено місце знаходження першого

острожка 1645 р. у «Торської переправи». Установлено місцезнаходження Ма-
яцької фортеці. Було позначено на карті місця, де раніше знаходились укріплені
містечка-фортеці: Царев-Борисів, Солоний (Тор), Ізюм, Козача Пристань, а також
Святогірський монастир [10; 11]. Що ж до методики проведення польових дослі-
джень багатокілометрових оборонних комплексів, які зводилися у цей час на пів-
денних кордонах Росії, так званих «засічних черт» або «ліній», то вона належить
до числа малорозроблених проблем археології [51].

Пропоновану статтю присвячено дослідженню однієї з воєнно-інженерних
споруд XVII ст. на Середньому Дінці, відомої в літературі як «Торська укріпле-
на лінія» [18; 32]. Метою роботи також є з'ясування історичної географії цього
об'єкту, локалізація його на сучасній топографічній карті, визначення фортифіка-
ційних особливостей, вивчення сучасного стану та перспективи археологічного
дослідження даної споруди.

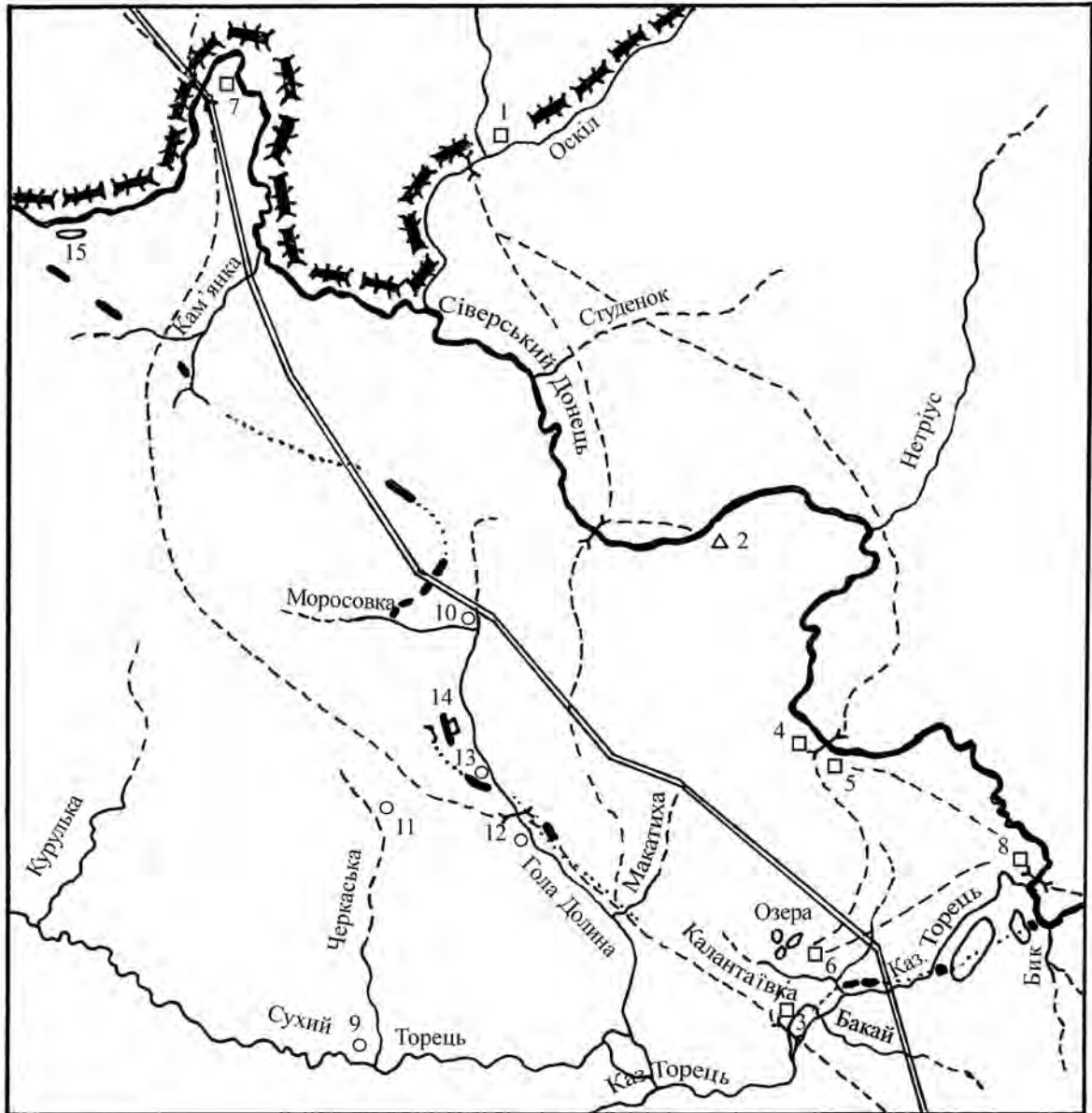
Щоб зрозуміти необхідність зведення Торської укріпленої лінії наприкінці
XVII ст. на правому боці середньої течії Сіверського Дінця та її значення як обо-
ронної споруди того часу, треба зупинитись на хронологічній послідовності істо-
ричних подій, які передували рішенню царського уряду щодо будівництва цього
прикордонного укріпленого об'єкту.

З XVI ст. Сіверський Донець виступає своєрідним кордоном між Москов-
ською державою та Кримським ханством. Перші спогади про козацькі загони на
Середньому Дінці відносяться до 50-х років XVI ст. [6]. У 70-х роках XVI ст. тут
починає діяти злагоджена система сторожової та станичної служби. З цією тери-
торією пов'язана поява наприкінці XVI-XVII ст. перших укріплених поселень.

Так, у 1599 р. на правому боці р. Оскіл, за 7 км від його впадіння до Сіверського
Дінця було засновано укріплене містечко Царев-Борисів (Мал. 1, 1). Воно являло
собою фортецю, зведену за типом руських укріплень того часу [5]. Зведенням цієї
фортеці уряд Бориса Годунова розраховував перекрити Ізюмський шлях від нападів
татар, які через нього вторгалися у межі Руської держави. Але на початку XVII ст.
фортеця була зруйнована татарською ордою і лише з 1654 р. в ній відроджується
життя. Як воєнний форпост вона функціонувала до кінця XVII ст.

До 20-х-30-х років XVII ст. відносяться перші документальні згадки про Свя-
тогірський монастир [1; 2; 39], який знаходився на правому боці Дінця «Крымской
стороне» [11]; (Мал. 1, 2). Монастир дуже часто потерпав від нападів кочовиків,
тому перші монахи, мабуть, змушені були поєднувати свій сан з обов'язками воїнів
[25]. Від 1644 р. у монастирі за наказом царя Михайла Федоровича, службу стали
нести білгородські та чугуївські козаки [41].

Процес заселення південних околиць Московської держави та набіги кочовиків
у середині XVII ст. спонукали уряд, разом з будівництвом містечок-фортець, почати
зведення укріплених ліній. Так, у 1635-1658 р. було зведено Білгородську засічну
лінію. Вона тяглася від р. Ворскли на заході до р. Чорнової на сході й проходила
через Білгород, Корочу, Новий Оскіл, Острогожськ, Коротояк, Воронеж, Усмань та
Козлов. Загальна довжина лінії сягала 798 км. На сході від неї йшли продовження
у бік Тамбова та Симбірська [17]. Ця лінія перетинала Муравський та Ізюмський

Мал. 1. Карта-схема розташування оборонних споруд XVI – XVII ст.
у середній течії Сіверського Дінця:

1. Царево-Борисівське місто-фортеця; 2. Святогірський монастир;
3. Острожок біля «Торського «перелазу»; 4. Місце першого Маяцького острожка;
5. Маяцька фортеця («Мояк город»); 6. Торська фортеця («Солёный городок»);
7. Ізюмське місто-фортеця; 8. Земляна фортеця Козача Пристань (Райгородок);
9. Територія колишнього села Знаменського; 10. Територія села Долини;
11. Плато можливого планування побудови «городка»; 12. «Попова Могила»;
13. Місце можливого знаходження острожка; 14. «Турецький городок»;
15. «Пристін Донецький».

Умовні позначки :

- дороги XVII – XX ст.; - переправи, мости XVII – XIX ст.;

- «Ізюмська лінія»; - вал на карті Катеринославської та Харківської губерній 1863 р.;

- Ділянки Торської укріпленої лінії, що збереглися.

шляхи. Вона була значною перешкодою на шляху просування татарських і ногайських орд до південних рубежів Московської держави. Побудова Білгородської лінії також сприяла заселенню півдня Московії та Слобідської України.

Від другого десятиріччя XVII ст. спостерігається щорічний прихід до середньої течії Сіверського Дінця, на Тор (Казенний Торець) та до Торських солоних озер, людей, що займалися різними промислами. Однак постійна загроза нападів татар перешкоджала їхньому тривалому закріпленню на цій території. У цілях захисту соляних промислів на Торі, приймаються заходи щодо зведення на правому боці Дінця перших фортифікаційних укріплень.

Так, у 1645 р. біля «Торського перелазу» було побудовано дерев'яний острожок, де повинні були нести службу 20 чугуївських козаків [11]; (Мал. 1,3). Мабуть цей острожок було зруйновано татарами [31], тому що восени 1646 р. козаки його залишили [29]. Незважаючи на повідомлення письмових джерел та проведені нами дослідження, місце розташування першого Торського острожка і до цього часу залишається дискусійним [13; 25].

Можливо, що водночас з першим Торським острожком, у 1645 р. на правому березі Сіверського Дінця, за 9 км на північ від Торських солоних озер, біля броду через Донець було побудовано і перший Маяцький острожок [41; 43; 52]. Однак зведення цього острожку у деяких дослідників викликає сумніви [29; 33].

Автором ретельно досліджена місцевість, на якій могла знаходитись зазначена споруда, та опитані старожили с. Маяки Слов'янського району. Одержано низку фактів, які свідчать про можливе існування у зазначений час такого острожка (Мал. 1,4). Для остаточного вирішення цього питання необхідно проведення додаткових, насамперед археологічних досліджень.

У 1663-1665 рр. на правому березі Сіверського Дінця біля вище вказаного броду, було зведено укріплене містечко «Мояк» або Маяцьку фортецю [10]; (Мал. 1,5). Вона виконувала основні функції щодо захисту солеварень на Торі, а також «Торського перелазу» від нападів кримських татар. Однак через те, що ця фортеця знаходилася далеко від солоних озер та основного броду на Торі, вона була не спроможна захистити солеварів від нападів кочовиків [29].

Здійснюючи заходи щодо укріплення південних околиць Московської держави, а також з метою захисту руського та українського населення у міжріччі Дінця і Тору, уряд продовжує будівництво на цій території укріплених містечок-фортець.

У 1676 р. біля Торських солоних озер, з метою безпосереднього захисту «Торського перелазу» та соляних варниць, було засновано укріплене містечко «Солоний городок» або Торську фортецю [11; 31]; (Мал.1,6). Однак і після зведення цього містечка-фортеці набіги татар на солоні промисли та на прикордонні поселення Московської держави тривали.

У зв'язку з частими нападами татар на терени Подонців'я та на південно-руські міста, за рішенням царського уряду 1679-1681 рр. зводиться нова оборонна лінія, відома в літературі як «Изюмская черта» [18]. Згідно указу царського уряду про термінове будівництво цієї лінії «Новой черты», зведення укріплень уздовж

р. Оскіл наказувалось проводити валуйському воєводі М.А. Опухтіну, а по річкам Дінцю та Мжі – генералу Г.І. Косагову [46]. Керував зведенням нової лінії білгородський воєвода П.І. Хованський.

Згідно складеному та надісланому до Москви у квітні 1680 р. М.А. Опухтіним кресленику «Новой черты», вона проходила від Білгородської лінії, через м. Валуйки, Царев-Борисів, Ізюм, Балаклею, Зміїв та Валки, до річки Коломак. На правому боці Сіверського Дінця восени 1681 р. було засновано Ізюмське містечко-фортецю. Будівництво цієї фортеці було доручено руському полку Г.І. Косагова та українським козакам Харківського полку під керівництвом Г.Є. Донця [47]. За повідомленням генерала Г.І. Косагова, 6 березня «... на новой черте, на Изюмском перелазе с крымской стороны Северского Донца, в самом крепком и пристойном месте город делать почали» [44]. Містечко Ізюм будувалось як великий укріплений військовий пункт того часу на півдні Слобожанщини. Воно складалося з малої та великої фортець [45]; (Мал. 1,7).

Ізюмська фортеця неодноразово відбивала напади кримських татар та була захистом бродів на Дінці та Осколі, через які більш за все здійснювали свої напади кримчаки. Оскільки центральним місцем у цій системі укріплень була Ізюмська фортеця, всю нову лінію стали називати «Ізюмською» [29].

У 1682-1683 рр. за рішенням Розрядного наказу на Ізюмській лінії будівельні та ремонтні роботи було продовжено, але через низку причин їх так і не було завершено. Загальна довжина всієї оборонної лінії складала 530 км [18].

Зведення Ізюмської лінії змінило у значній мірі географію татарських набігів. Міста та повіти на північ від Нової лінії, тобто райони Чугуєва, Змієва, Харкова, Богодухова, Полатова та низка других, вже були захищені «чертою» і стали практично недосяжними для невеликих татарських загонів. Однак Святогірський монастир, Маяцьке містечко, Торські соляні промисли та містечко Солоне (Тор) залишались не прикритими від нападів кочових орд. Саме сюди в першу чергу намагаються проникнути татари. Вони завжди прагнули знайти на південноруському кордоні найбільш уразливі місця, щоб як найшвидше та як найлегше захопити «полон» та оминати при цьому дерев'яні та земляні укріплення [18].

Ще у 1680 р. за дорученням царя П.І. Хованським, з метою будівництва нових укріплень, була оглянута територія на правому боці Дінця. Докладний огляд місцевості перед початком будівництва укріплень був давнєю руською традицією [18]. За результатами огляду, у воєводській канцелярії були складені кошторис та креслення укріплень. Вся документація була надіслана до Розрядного наказу [30]. У плані П.І. Хованського, як і в описі 1666 р. В. Струкова, зазначалася необхідність перенесення Маяцького містечка до гирла Тору з-за його віддаленості від торських солоних озер. Передбачалося також зведення на берегах р. Тору системи укріплень до солених озер [32].

22 березня 1684 р. на ім'я білгородського воєводи О.С. Шеїна з Розрядного наказу надійшла царська грамота, яка була підписана царями Іваном та Петром, де зазначалося: «В 192 году великие государи... Иван Алексеевич и Петр Алексеевич указали в защиту от приходу воинских людей Маяцкому, Святогорскому

монастирю, Торским озёрам, Цареву-Борисову и иным украинным черкасским городам от города Изюма, от реки Северского Донца, вниз по Донцу, по степи, по урочищам через Черкасский лес по Голой Долине, через реку Торец, к верховьям реки Тору (місце злиття Сухого Торця з Казенним Торцем за В.О. Пірком – В.Д.) сделать земляной вал и деревянные крепости, где какие пристойно. А от устья реки Торца, где впала в реку Тор, вниз по реке Тору до устья сделать земляные и всякие крепости, а город Мояцкий с прежнего места перенести на усть реки Тору, где впал Тор в реку Северский Донец. А сделать Харьковскому полку на 18 верстах (38 км 880 м – В.Д.), а другую половину – Ахтырскому полку и иных украинных городов служилыми людьми, которые к тем местам близко, от устья реки Тору на 17 верстах (36 км 720 м – В.Д.). А в Разряд прислать строельные книги и чертеж» [29; 32; 47].

Разом з укріпленнями, біля Черкаського лісу та Торського шляху намічалось заснувати велике місто, яке могло б захищати солеварів і прилеглу територію [32]. Усі ці укріплення мали побудувати влітку того ж року Харківський та Охтирський слобідські козацькі полки, а також «служилые люди украинных городов» [31].

Про те, як було виконано цей царський указ, свідчить «строельная книга» від 1 листопада 1684 року, що була надана харківським полковником Г.Є. Донцем до Білгородської воєводської канцелярії. В ній зазначалось: «... На усть реки Тору и меж реки Северского Донца, у Казацкой пристани, где было велено перенести Мояцкий городок, построено земляной городок. А от того земляного городка, и от реки Северского Донца, с Крымской стороны, меж речки Тору и меж полевой речки Хомутца, и, перешед речку Тор к Торским озерам, и от Торских озер к Черкасскому лесу, и в Черкасском лесу до переполынья сделано земляного вала и надолоб на 5284 сажени (11 км 413,4 м – В.Д.)* [21], да засеки учинено на 3030 саженой (6 км 544,8 м).

Меж речки Голой Долины и Черкасского большого лесу пристойно быть городу Черкасскому, а к тому городу Черкасскому и Теплянский лес и боераки близки, пашенной земли, и сеножатеи, и воды довольно, и на Тор шлях будет через тот город...

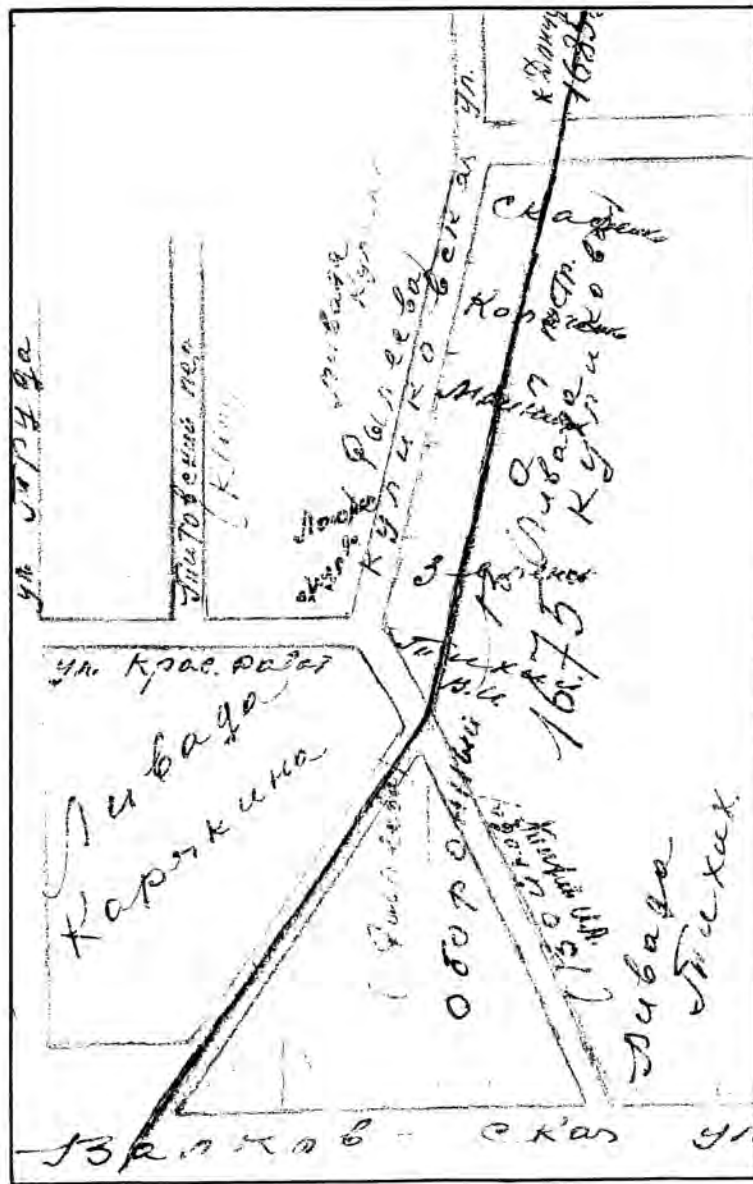
А от Черкасского лесу до пашенного буераку и до Пристена Донецкого и до речки Северского Донца сделано земляного вала на 1576 саж. (3 км 404 м). Да засеки засечены на 4876 саж. (10 км 532 м).

Всего по тем вышеписаным урочищам сделано земляного вала и надолоб и засеку на 14 верстах 766 саж. (31 км 894 м). Да от речки Каменки до Каменного боераку рву выкопано, а дерном до заморозков не окладено на 800 саж. (1 км 728 м).

А делал тот городок и всякие крепости Харьковский полковник Донец с казаками его полку, Ахтырского полку казаков и горожан на Тору в работе не было...» [49].

Звіт Г.Є. Донця свідчить про те, що на всій зазначеній території у 1684 р. його людьми було побудовано фортифікаційних споруд на 15 верстах 566 сажнях

* Перерахунки на сучасні міри довжини здійснено автором з урахуванням довжини сажні у 216 см та версти у 2,160 км (Подається в дужках).

Мал. 2. Карта-схема ділянки «оборонного валу» Торської укріпленої лінії у м. Слов'янську (за А.І. Абрамовим).

(33 км 622 м). При гирлі р. Тору, куди повинні були перенести «городок Маяцкий», біля Козачої Пристані звели нове земляне містечко-фортецю (Мал. 1,8).

Біля новозбудованого містечка, від правого берега Сіверського Дінця, між р. Казенним Торцем та польовою річкою «Хомутцем» з «Крымской стороны» до солоних озер насипали вал та викопали рів, на болотистій місцевості установили потрійні надовби. Висота валу складала у декількох місцях 2 сажні (4,3 м), в інших – півтори сажні (3,2 м). Біля броду через р. Тор земляні вали було зведено на обох берегах річки, «потому что у того броду торских жителей над водою татарове бирали безпрестанно» [18]. За В.О. Пірком загальна довжина укріплень на цій ділянці складала 5939 сажнів (12 км 828 м) [32].

Від Торських солоних озер до р. Голої Долини і далі до Черкаського бояраку планувалось насипати вал та вирити через степ рів. Однак ці укріплення не були побудовані. На захід від містечка Тор, у напрямку до р. Голої Долини, а також на

захід від Голої Долини у бік Черкаського бояраку вал було тільки намічено [18]. Між р. Голою Долиною та Черкаським великим лісом передбачалося побудувати «городок Черкасский». Від Черкаського лісу лінія йшла спочатку степом, а потім через Теплинський ліс до р. Кам'янки, від неї – до Сіверського Дінця.

Незважаючи на всі зусилля козаків Харківського полку, ділянка укріпленої лінії довжиною 5 км 178 м з запланованих 18 верст, залишилася незавершеною, тому що не вистачало робітників та часу. На 17 верстах, де будівництво повинні були вести козаки Охтирського полку та служиві люди, укріплення зведено не було [32]. Недобудовані ділянки цієї лінії припускалося закінчити у наступному році.

29 листопада 1684 р. воєводі О.С. Шеїну та харківському полковнику Г.Є. Донцю було надіслано царську грамоту, у якій висловлювалась подяка за виконану роботу та нагадувалось про необхідність завершення будівництва у 1685 р. [48]. Однак 23 січня 1685 р. О.С. Шеїн та Г.Є. Донець отримали нову царську грамоту, в якій повідомлялось, що «доделывать вал промеж Торских озёр и Изюма не велено» [18]. Мабуть це було пов'язано з новою міжнародною ситуацією, яка сприяла формуванню «Священної ліги», що давало Московському уряду можливість переходу від тактики захисту до тактики наступу на Крим [31], а також формуванням у 1685 р. Ізюмського слобідського козачого полку, який почав базуватися у місті Ізюмі.

Зведення Торської укріпленої лінії не тільки посилювало систему захисту південних територій, але й сприяло подальшому заселенню та господарському освоєнню Середнього Подонців'я [32]. Незважаючи на те, що її будівництво так і не було завершено, мабуть, вона все-таки мала відігравати значну роль у захисті Ізюмського шляху, Нової Посольської дороги, бродів та перелазів на Дінці й Торі, солеварень, а також містечок Царев-Борисова, Маяцького, Солоного, побудованого містечка-фортеці Козачої Пристані, Святогірського монастиря та запланованого «Черкаського городка».

Торська укріплена лінія поставала як би прикордонним орієнтиром на південному рубежі Московської держави та Слобідської України у боротьбі проти татарських нападів впродовж кінця XVII- початку XVIII ст. Пізніше її було нанесено на карту Ізюмського полку 1737 р. [12]. На цій карті земляний вал позначено на лівому березі р. Голої Долини. Дослідник В.П. Загоровський вважає, що цей відрізок укріпленої лінії було побудовано пізніше, замість валу вздовж «Черкаського бояраку» [18]. Очевидно, він правий, оскільки на карті Катеринославської та Харківської губерній 1863 р. [22] вал Торської укріпленої лінії позначено від правого берега Сіверського Дінця (район Козачої Пристані – В.Д.), на лівому та правому узбережжі Казенного Торця, аж до солоних озер. Далі цей вал проходив уздовж лівого берега р. Голої Долини [27] до старого перелазу через цю річку (біля сучасного с. Нікольського – В.Д.).

Торська укріплена лінія не раз потрапляла в поле зору істориків та краєзнавців, однак її історичної географії вони торкалися лише дотично [18; 32; 35], тож сама ця лінія позначалась на картах абстрактно [30; 31]. Зазвичай ознайомлення з цією спорудою носило аматорський або краєзнавчий характер.

Так, Торську укріплену лінію згадує у своїх нотатках 1774 р. академік Й.А. Гільденштедт. У своєму описі Торської фортеці та її околиць він повідомляє, що

Мал. 3. Південно-східна ділянка «валу Донець – Захаржевського» на карті Спесивцева В.Ф.

південний бік фортеці на деякій відстані оточував старий земляний вал, який розпочинався за 5 верст вище Ізюму та тягнувся від Сіверського Дінця паралельно р. Голій Долині до Торця. Цей вал виходив до Торця за 2 версти південніше Торської фортеці. Далі він тягнувся до Дінця здебільше лівим, а іноді правим берегом Казенного Торця. На декілька сотень кроків на південь від соляних варниць вал перетинався каналом завдовжки 2 версти та завширшки 2 сажні (4,2 м), який був проритий від Казенного Торця до соляних варниць. Однак будівництво цього каналу завершено не було. Й.А. Гільденштедт підкреслював, що вал був не суцільним, а переривався лісами та балками, в яких були влаштовані засіки. Він також повідомляв, що зведення цього валу приписували боярину Косагову [35]. Мабуть, у другій половині XVIII ст. Торська укріплена лінія була відома саме під такою назвою як «Косагов вал».

У 1901 р. за пропозицією «Предварительного Комитета XII Археологического съезда» священник та краєзнавець з с. Райгородка (Слов'янський район – В.Д.) В.Ф. Спесивцев проводив дослідження околиць населених пунктів Райгородка, Щурова, Лиману та Ямполья Ізюмського повіту. Після досліджень та описів низки археологічних пам'яток, він наніс на карту південно-східну

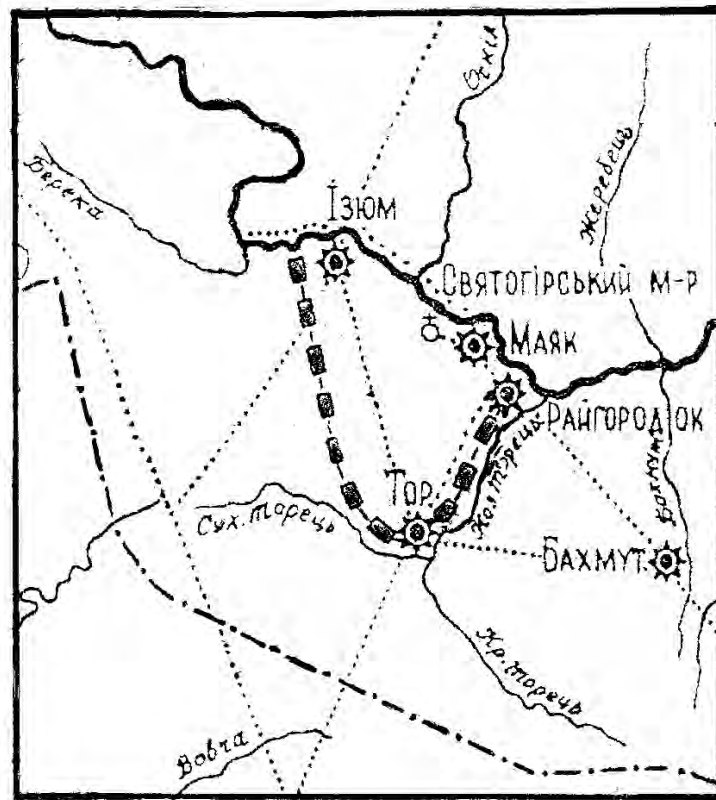
ділянку Торської укріпленої лінії від Сіверського Дінця до солоних озер у м. Слов'янську [40]; (Мал. 3), що збігається з валом, позначеним на карті 1863 р. У 1901 р. експедиція В.О. Городцова, відряджена «Московським археологічним суспільством» до Ізюмського повіту, протягом 4 місяців оглянула та дослідила низку археологічних пам'яток, у тому числі три лінії земляних валів [37]. На початку 30-х – 50-х років ХХ ст. південно-східну ділянку Торської укріпленої лінії від правого берега Сіверського Дінця до м. Слов'янська намалював краєзнавець-любитель з м. Слов'янська А.І. Абрамов*. Його малюнок цієї частини лінії цілком співпадає з зображенням на вищезазначених картах. Відрізок валу, який тягнувся по території м. Слов'янська А.І. Абрамов наніс на окрему карту-схему (Мал. 2). Торську укріплену лінію спробував також відобразити на карті-схемі оборонних споруд регіону В.О. Пірко [30]; (Мал. 4).

Використовуючи повідомлення письмових джерел, історіографічний та краєзнавчий матеріал, великомасштабні карти, а також зіставляючи результати досліджень місцевості з топографічним матеріалом, автором зроблена спроба зв'язувати сучасне місцезнаходження і стан Торської укріпленої лінії, визначити перспективу її подальшого вивчення.

За основу дослідження місцевості було взято повідомлення «строельной книги» Г.Є. Донця про виконану його людьми роботу у 1684 р. Його звіт було поділено на три частини оповідання стосовно території, на якій проходило будівництво ділянок Торської укріпленої лінії.

Обстеження місцевості було розпочато від правобережжя Сіверського Дінця у південно-західній околиці м. Миколаївки та прилеглій біля міста території Слов'янського району. Тут між м. Миколаївкою та с. Райгородком Слов'янського району розташована широка низина між злиттям Казенного Торця з Сіверським Дінцем. Ця територія являє собою правобережжя обох річок. За 1,5 км на північ від Слов'янської ТЕС м. Миколаївки та 1,5 км на південь від гирла р. Казенного Торця (район Козачої Пристані – В.Д.), на правому березі Сіверського Дінця спостерігаються залишки Торської укріпленої лінії. Вал та рів заросли чагарником і в деяких місцях пошкоджені сучасними земельними роботами. Імовірно, на їхній сучасний стан вплинули також геологічні чинники, пов'язані з повеннями цих річок. Від берега Сіверського Дінця вал та рів тягнуться вздовж вісі ПнС-ПдЗ та спостерігаються у південно-західному напрямку впродовж 195 м. Рів відносно валу знаходиться з південної сторони. Висота валу – 1-1,2 м, його ширина – 7-10 м, глибина рову дорівнює 0,3-0,4 м, ширина рову – 5-7 м. З південно-західної сторони вал та рів перервані земельними роботами по спорудженню ставка-охолоджувача № 2 Слов'янської ТЕС, що здійснювалися у 1971 р. На відстані 30 м від дамби зазначеного об'єкта вал та рів перериваються сучасним плануванням ґрунту. Зі звіту Г.Є. Донця відомо, що укріплена лінія на цій ділянці починалася від Сіверського Дінця і проходила між р. Тор та річкою Хомутець на Кримському боці. Вона перетинала р. Тор з правого берега на лівий і тяглася у бік солоних озер. На сучасній карті річки з назвою Хомутець у цьому місці не має. Однак за топографічним планом м.

* Фонд А.І. Абрамова знаходиться у Слов'янському краєзнавчому музеї.

Мал. 4. Торська укріплена лінія на карті-схемі оборонних споруд південної України XVIII ст. (за Пірком В.О.).

Миколаївки видно, що у цьому населеному пункті течуть річки: Красний Бик та Чорний Бик. Зливаючись, вони утворюють річку Бик, яка тече по вищезазначеній низині та впадає з правого боку у Сіверський Дінець [28]. Таким чином, р. Бик є єдиною водною артерією у цій місцевості. На карті 1863 р. саме тут гирло цієї річки вигнуте і має вигляд «кінського хомута». Русло річки Бик у теперішній час сильно змінене та спрямоване під час будівництва Слов'янської ТЕС. Напевно можна стверджувати, що сучасна річка Бик, наприкінці XVII ст. могла називатися «Хомутець». Серед гідронімів деяких регіонів півдня України нерідко трапляються випадки, коли назва гідронімічного об'єкту змінювалась двічі, тричі і навіть більше [19]. Розташування між р. Казенним Торцем та р. Биком залишків валу та рову Торської укріпленої лінії, здається, підтверджує це припущення.

У південно-західному напрямку протягом 6 км ділянка місцевості та частина старого русла Казенного Торця (Тору – В.Д.) затоплені внаслідок спорудження у 1967 р. ставка-охолоджувача № 1 та водовідвідних каналів Слов'янської ТЕС. Тому яких-небудь рештків укріпленої лінії на цій території не збереглося.

З південно-західного борту ставка-охолоджувача № 1 виведено водоскид. Під виток води тут було використано відрізок старого русла Казенного Торця, а друга частина русла була затоплена ставком. На цій місцевості викопано нове русло ріки, яке тягнеться вздовж зазначеного ставка-охолоджувача у південно-східному напрямку. За 90 м від західної дамби цього ставка та за 145 м від водоскиду, вздовж вісі С-3 протягом 60 м спостерігаються вал та рів. Вони знаходяться між лівим

берегом старого русла ріки Казенний Турець та правим берегом його нового русла. Вал та рів задерновані та частково поросли чагарником. Ця ділянка має численні нерівності ґрунту, пов'язані з будівництвом дамби зазначеного вище ставка та штучною зміною русла ріки. У цьому місці вал має ширину 5,5 м, висоту – 0,8 м. Рів по відношенню до вала розташований з південного боку. Ширина та глибина рову зменшені під час проведення будівельних робіт. Тому сучасна його ширина дорівнює 2-2,7 м, глибина – 0,5-0,6 м. Далі на захід до правого берега нового русла ріки вал та рів не простежуються з-за сучасного планування ґрунту. Розміщення на цій місцевості залишків валу та рову підтверджується малюнками В.Ф. Спесивцева та А.І. Абрамова, а також зображенням їх на карті 1863 р.

У південно-західному напрямку, від лівобережжя Казенного Торця до с. Селезнівки Слов'янського району місцевість впродовж 2,5 км зайнята сільсько-господарськими полями. Валу та рову на цій території не спостерігається. Ймовірно, їх було знищено повенями ріки, щорічним оранням, а також будівництвом тут в 50-60-ті роки ХХ ст. двох відстійників колишнього Слов'янського заводу п/о «Хімпром».

Ділянки місцевості біля с. Селезнівки сильно заболочені та всі вкриті очеретом. Вірогідно, що саме десь тут будівниками Торської укріпленої лінії зводились надовби. Село Селезнівка розташовано зі східного боку селища Східного м. Слов'янська і практично з ним зрослося. У с. Східному за 40 м на південь від вулиці Лівобережної (колишня «Набережна» – В.Д.) пролягає старе русло Казенного Торця, яке у 1969 р. під час спрямлення русла ріки, було засипане. Біля будинків № 29-33 цієї вулиці, по вісі ПнС-ПдЗ фіксуються залишки валу та рову. Їх сильно пошкоджено різними земельними роботами. Тут добре спостерігається рів, довжина якого становить 12 м, ширина – 5 м, глибина – 0,4-0,6 м. Біля перехрестя вулиці Лівобережної та провулку Лівобережного, на вулиці Лівобережній видні залишки валу. Тут його висота дорівнює 0,7 м, довжина – 26 м, ширина – 5-5,5 м. Залишки рову завдовжки 6 м, завширшки – 5 м та глибиною – 0,4-0,5 м спостерігаються біля будинків № 3-6 цієї вулиці. Вулиця Лівобережна починається від лівого берега річки Калантаївки, лівого притоку Казенного Торця. Тут залишки укріпленої лінії знаходяться на відстані 25 м від лівого берега р. Калантаївки та за 600 м від лівого берега сучасного русла Казенного Торця. Загальна довжина залишків Торської укріпленої лінії в цій місцевості складає 44 м. Усі відрізки валу та рову старі мешканці селища Східного називають «Турецьким валом».

На правобережжі річки Калантаївки і далі у західному напрямку, а також біля східної околиці м. Слов'янська вал та рів не спостерігаються. Очевидно, на цій місцевості вони були повністю знищені під час будівництва у 1897-1898 рр. Слов'янського содового заводу, спорудженням залізничної колії сполученням Слов'янськ – Красний Лиман у 1910-1911 рр., а також житловими будівлями пізнішого часу.

На початку 50-х років ХХ ст. залишки валу та рову ще спостерігалися з західної сторони Слов'янського содового заводу, за 800 м на південний захід від місця, де знаходилась Торська фортеця. Саме тут, з північної сторони кам'яної

огорожі стадіону «Хімік»* (сучасна вул. Рилєєва – В.Д.), тягнувся гребінь валу. Під час будівництва стадіону, будельниками були знайдені різні речі та рештки якоїсь зброї [23]. У місцевій пресі ХІХ ст. повідомлялось, що з метою захисту Тору, вал у 30-ті роки ХVІІІ ст. було поновлено [3]. Тут також знаходиться вулиця Профінтерна, по відношенню до якої і зараз старі мешканці цієї вулиці іноді вживають стару назву «Валківська» [36]. У цій місцевості вал перетинав сучасні вулиці Мартиненко, Рилєєва, Профінтерна, Глекова, Куп'янську та Комунарів. Про це свого часу повідомляв автору ще А.І. Абрамов. На деяких подвір'ях цих вулиць і зараз спостерігається підвищення ґрунту, що свідчить про проходження саме тут валу укріпленої лінії. Всі ці спостереження підтверджуються повідомленням Й.А. Гільденштедта про розташування за декілька сот метрів на південь від Торської фортеці старого валу, який він неодноразово згадує у своїх записках.

На території м. Слов'янська, у його західній частині, а також при гирлі річки Голої Долини і лівобережжі р. Сухого Торця та у міжиріччі річок Голої Долини та Черкаської Слов'янського району, залишків Торської укріпленої лінії не виявлено.

Результати досліджень цієї місцевості підтверджують повідомлення «стрельной книги» Г.Є. Донця про те, що на захід від м. Тора та на захід від річки Голої Долини у бік «Черкаського боярака» вал було тільки намічено [18].

Від м. Слов'янська у напрямку с. Микільське, вздовж лівого берега р. Голої Долини проходить асфальтова дорога. За 2,5 км на південний схід від с. Микільського праворуч від дороги знаходяться сільськогосподарські поля. За 60 м на схід від зазначеної дороги вздовж поля тягнеться лісозахисна смуга. Біля неї понад полем по осі ПдС-ПнЗ проходять вал та рів. Їх рештки мають довжину 214 м. Рів по відношенню до валу знаходиться з західної сторони. Вал та рів зазнали значних змін через розгортання ґрунту. Вал має висоту 0,4-0,9 м, ширину – 2-2,5 м. Ширина рову становить близько 1,5 м, глибина – 0,4-0,6 м. Виявлення тут решток земельних споруд є підтвердженням зображення у цьому місці укріпленої лінії на картах ХVІІІ-ХІХ ст.

У південно-західному напрямку, за 25 км від солоних озер та за 15 км від р. Голої Долини знаходиться с. Черкаське Слов'янського району. Крізь це селище з півночі на південь тече річка Черкаська, яка вливається з лівого боку в р. Сухий Торець. За 3,5 км на північ від с. Черкаського знаходиться глибока стародавня балка, яка є правим відрожком р. Черкаської. Мешканці селища звать цю балку «Черкаским байраком». Довжина балки складає всього близько 1 км. Напевне, топонім «Черкаский боярак», котрим раніше називалася р. Черкаська, з часом було перенесено на зазначену тут балку. На цій місцевості оборонні споруди відсутні.

Між р. Голою Долиною та р. Черкаською, а також між р. Сухим Торцем і Теплинським лісом відомі урочища: Гулькове, Бабин Ліс, Музичине, Шостопалове, Ситникове, Кас'янове, Гришине, Кругленьке, Лошкове, Капустине, Безводне, які поросли лісом. Урочище Кругленьке старі мешканці с. Микільського та с. Черкаського звать «Черкаським лісом». Усі ці урочища являють собою дрібні ділянки

* Стадіон «Хімік» м. Слов'янська було відкрито у 1953 році.

лісових масивів. Зі слів старих мешканців с. Микільського, на цій території колись був великий ліс, який до кінця XIX ст. систематично вирубувався. З нього, ще у XVII ст., люди возили дрова на солоні озера для випарки солі [50]. Можливо більшість цих урочищ і є залишками «Черкаського більшого ліса», про який йдеться у «строельной книге» Г.Є. Донця. З цієї книги відомо, що «город Черкаський» планувалося побудувати між р. Голою Долиною та Черкаським лісом.

Дослідники Торської лінії Д.І. Багалій та В.П. Загоровський вважали, що при гирлі р. Черкаською, на місці, де мав будуватися «город Черкаський», розташоване с. Знаменське [7; 18]. Їхню думку підтримують деякі історики та краєзнавці [15; 16; 23; 24]. В.О. Пірко стверджує, що місцем, де планувалося побудувати «город Черкаський», могла бути територія сучасного села Долина Слов'янського району [32]. Однак, усі ці припущення не супроводжуються конкретною аргументацією і тим паче не збігаються з планом будівництва цього «городка» між «Черкаським лісом» та р. Голою Долиною. Вони не підтверджуються і результатами проведених тут досліджень.

Не підлягає сумніву той факт, що більшість укріплених містечок того часу будувались традиційно на підвищених місцях з урахуванням рельєфу місцевості (Царев-Борисів, Маяки, Ізюм). Однак деякі містечка-фортеці зводились у низинах річок та озер (Солоне-Тор, Козача Пристань, Бахмут). Місцевість, на якій виникло с. Знаменське [20], знаходиться на правобережжі р. Черкаською, біля впадіння її до р. Сухий Торець (Мал. 1, 9) і являє собою піщану низину. Звертає увагу і той факт, що в разі будівництва «городка Черкаського» в районі с. Знаменського, він би знаходився поза межею укріпленої лінії. Село Долина розміщається безпосередньо біля Теплинського лісу, звідки витікає р. Гола Долина. Воно знаходиться набагато північніше від так званого «Черкаського більшого ліса» (Мал. 1, 10).

Усі наведені вище припущення дослідників ніяк не узгоджуються з планами Г.Є. Донця побудувати «городок Черкаський» між Черкаським великим лісом та р. Голою Долиною.

Як повідомляє В.П. Загоровський, вали та рови Торської укріпленої лінії тягнулись від р. Тору на північ, вздовж «Черкаського боярака» до берега Сіверського Дінця «у Пристена Донецького». На цій території було насипано шість невеликих земляних валів довжиною 60 сажнів (127,8 м), 220 сажнів (468,6 м), 231 сажнів (492 м), 115 сажнів (244,9 м), 304 сажнів (647,5 м) и 706 сажнів (1503,7 м), влаштовано засіки в ярах та у Теплинському лісі [18]. Результати наших досліджень спростовують ствердження В.П. Загоровського щодо проходження вздовж «Черкаського боярака» валів та ровів Торської укріпленої лінії.

На північ від с. Черкаського та за 7 км на захід від р. Голої Долини, між р. Черкаською та урочищем Кругленьким (Черкаським лісом) знаходиться мис плато, утворений р. Черкаською та її правим відрожком (балкою). На ньому колись було висипано дві невеликі кучі дикого каменю. За повідомленням старожила с. Микільського, на цьому місці козаки планували побудувати місто (Мал. 1, 11)*. За 1 км на північ від зазначеного плато проходить ґрунтова дорога, яку старі мешканці

* Інформацію отримано від старожила с. Микільське Слов'янського району Бакуменка Анатолія Федоровича.

села називають «Ізюмським шляхом». Це плато можна пов'язувати з місцем, де планувалось будівництво «Черкаського городка». Однак, воно знаходиться між р. Черкаською та урочищем Кругленьким (Черкаським лісом), що також не узгоджується з планом побудови «городка» між «Черкаським більшим лесом» та р. Голою Долиною. На карті 1863 р. біля цього плато зазначено «хутор Яниченков», якого на сучасній карті та на місцевості вже немає. Земляні та інші споруди на зазначеному плато та навколо нього відсутні.

На правому березі р. Голої Долини за 1,5 км на південь від с. Микільського, біля урочища Музичине, знаходиться височина на якій розташовано у ряд по осі С-З три курганоподібні насипи. Ця височина місцевим населенням називається «Поповою Могилою» (Мал. 1, 12). Зі слів старих мешканців села, тут колись стояв козацький маяк, залишки якого ще спостерігались на початку 30-тих років ХХ ст. За легендою, коли татари вбили сторожів на цьому сигнальному маяку, то місцевий піп зміг запалити на ньому вогонь, щоб передати сигнал на інший маяк, але татари повернувшись, зарубали і його. На цій височині ніяких більше споруд не виявлено.

На цьому ж березі річки, за 4 км на південний схід від зазначеної височини та за 500 м на південний захід від с. Адамівка Слов'янського району на місцевості спостерігаються ледве помітні вал та рів. Вони своїм східним кінцем підходять до глибокого та вузького яру, що тягнеться на схід до одного зі ставків Донрибкомбінату (старе русло р. Голої Долини – В.Д.). На цій місцевості знаходиться мис правого високого корінного берега. Більша частина площі цього мису сильно пошкоджена земляними роботами. Земля з цієї височини бралася для спорудження греблі через ставки біля с. Адамівки. За повідомленням того ж мешканця с. Микільського, на цій височині колись знаходився козацький острожок з валом та ровом. Залишки цих споруд було видно ще до проведення тут земляних робіт (Мал. 1, 13). Розміщення такого острожка гарно вписується у фортифікаційну систему Торської укріпленої лінії, тому що цей острожок захищався з напільної сторони валом та ровом. З нього дуже добре спостерігається височина під назвою «Попова Могила», водночас і з неї видно цей мис. Однак будь-яких залишків земляних споруд або археологічного матеріалу тут не знайдено. Все ж таки можна припустити, що на зазначених місцях могли знаходитись сигнальні маяки, але мабуть пізніше. Так, за царським указом від 7 січня 1723 р. удосконалювалась уся прикордонна сигнальна служба. Вздовж кордонів «на пристойных местах» споруджувались форпости. На кожному такому форпості зводилось по 3 маяки або дерев'яні піраміди висотою у три сажні (6,48 м). Ці маяки розташовувались на такій відстані один від одного, щоб дим було видно на наступному. Біля маяків постійно велось спостереження за степом [34].

Від місця можливого знаходження острожка вал та рів видно у західному напрямку на 185 м. На цій ділянці вал має висоту від 1,2 м до 0,4 м, ширину – 7 м. Біля сільськогосподарського поля вал та рів повертають на південний захід і простежуються у продовж 290 м. На полі вал має висоту 0,3-0,5 м, рову майже непомітно. Далі на захід, вал та рів спостерігаються у лісному масиві урочища Касьянове на довжину 80 м. Рів має глибину 1-1,2 м, ширину – 6 м. Тут вони зу-

пиняються біля глибокої балки Водяної. Загальна довжина земляних споруд на цій ділянці становить 555 м. Ця балка тягнеться у лісі по вісі ПдС-ПнЗ протягом 1,5 км. Можливо, будівельники використали її в системі укріпленої лінії як природну перешкоду. Подалі від кінця цієї балки у лісі, впродовж 150 м вал та рів не простежуються. Мабуть тут була споруджена засіка. Далі в лісі вал та рів простежуються у північно-західному напрямку впродовж 118 м і виходять на поле. На цій ділянці укріпленої лінії вал має висоту 1-2 м, ширину – 5-5,5 м. Глибина рову становить 1 м, ширина – 2.5-3 м. На цьому полі вал та рів майже непомітні. Вони ледве простежуються впродовж 600 м і підходять до лісового масиву урочища Гришине. Тут вони заглиблюються у ліс на 35 м. Загальна довжина цієї ділянки складає 753 м. Тут вал та рів перериваються на правому боці глибокої балки, яка є правою притокою р. Голої Долини. Ця балка також була використана будівельниками як природна перешкода в системі укріплень.

На лівому боці балки, за 400 м нижче від зазначених валу та рову, у лісі, вони знову спостерігаються впродовж 46 м та тягнуться у північному напрямку. У цьому місці ширина валу становить 4 м, висота -1-1,2 м, рів є майже непомітним. Далі вал видно на плато по вісі Пд-Пн впродовж 65 м, де він повертає на північний захід і тягнеться впродовж 210 м дачними ділянками садівно-огородньої спілки «Мечта» Слов'янського арматурно-ізоляторного заводу. Тут видно тільки розгорнений вал. Загальна довжина валу на цій ділянці укріпленої лінії складає 321 м. Далі на північ, упродовж 200 м до краю глибокої балки, що зветься «Макітри», земляні споруди відсутні. Залишки цієї ділянки Торської укріпленої лінії розташовані на плато правого берега р. Голої Долини за 350 м на захід від її русла та за 1,5 км на північний захід від с. Адамівка Слов'янського району. Територію на цьому плато біля валу старі мешканці села Адамівка звать «Турецьким городком».

На карті 1863 р. ця місцевість позначена як «Городок». За допомогою старих мешканців с. Адамівки вдалося локалізувати дільницю під цією назвою (Мал. 1,14). За їхніми свідченнями відомо, що до розподілу та будівництва тут дачних дільниць, вали та рови «Турецького городка» дуже добре спостерігалися. У центральній частині «городка» знаходився вимощений диким камінням майданчик розмірами приблизно 30х30 м. Земляний «городок» мав підквадратну форму з довжиною кожної сторони валів до 150 м. На теперішній час тут до основного валу зі східного боку примикають вал та ледве помітний рів довжиною близько 155 м. Мабуть, це залишки південного валу «городка». На північ від нього, на відстані близько 160 м фіксуються рештки розгорнутого валу, що відходить від основного валу на схід. Східний вал «городка» не простежується, тому що тут проходить дорога до дачних ділянок. Загалом, конфігурація залишків валів та ровів «Турецького городка» нагадує залишки квадрата або прямокутника. Поверховим дослідженням цієї території, археологічного матеріалу не виявлено.

Можливо, «Турецький городок» є недобудованим козаками Г.Є. Донця «Черкаським городком», територія якого так і не була заселена. Про це можуть свідчити результати огляду його території. Розміщення такого «городка» на цій території збігається з планом заснування «городка Черкаського» між р. Голою Долиною та

«Черкасским большим лесом». Можна також припустити, що цей «Турецький городок» міг бути побудований у 1690 р. козаками Охтирського та Харківського полків під керівництвом М. Ізмайлова, які побудували та поновили цілу низку укріплень навколо соляних промислів. На цих роботах тоді працювало 2560 чоловік. Загальна довжина поновлених ними укріплень складала 1863 сажні (4 км 024 м) [41]. Також можливо, що зведення цього земляного «городка» відбулося під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Тоді всі зусилля московського уряду було спрямовано на зміцнення кордонів з Кримським ханством а також на зміцнення обороноздатності території біля Тору та Бахмуту. Як свідчить опис фортець у Подонців'ї, оборонні споруди тут не тільки продовжували функціонувати, але й деякі з них під час русько-турецької війни 1768-1774 рр. були ще більш укріплені [31]. Дослідження «Турецького городка» має стати окремою темою.

За 500 м на захід від «Турецького городка» у лісі знаходиться земляна споруда у вигляді валу загальною довжиною 105 м, яка орієнтована по вісі Пн-Пд. Висота цього валу дорівнює 1,5-1,8 м, а ширина – 6 м. З західної сторони валу знаходиться рів шириною 5,5 м, та глибиною до 1,2 м. Між валом і ровом спостерігається межа (барма – В.Д.) шириною 1 м. Особливістю цієї земляної споруди є те, що кінці валу довжиною 20 м кожний, загнуті у бік рову під кутом. За формою ця споруда нагадує частину реданного валу, але вона завершена. Мабуть, на цій ділянці Торської укріпленої лінії, біля валу, могли знаходитись передові сторожові та караульні споруди. Замість «жилых городков», біля валів зводились башти для розміщення змінних варт, які надсилалися з прикордонних міст. Ці башти мали назву «городків» [18].

Про будівництво на цій території подібних об'єктів письмові джерела не повідомляють. Можливо, такі джерела автору не відомі. Однак досвід зведення подібних будівель відомий як на Білгородській лінії, так і на Ізюмській. Оскільки Торська укріплена лінія виступала, так би мовити, відгалуженням Ізюмської лінії, зведення таких укріплених об'єктів мабуть, мало місце і на цій території. Тому не виключена можливість зведення їх біля р. Голої Долини після 1684 р., втім як і валу на лівому березі цієї річки.

Далі на північний захід знаходиться простора пересічена місцевість між урочищами Лошкове та Капустине, які частково вкриті лісом. Жодних залишків земляних споруд укріпленої лінії тут не виявлено. Можливо, на цій території по ярам та балкам будівельниками було влаштовано надовби та засіки.

За 1,5 км на південний захід від с. Краснопілля Слов'янського району на лівому північному березі колишньої річки Моросовки, запрудженої ставками «Донрибкомбінату», у лісі простежуються вал та рів Торської укріпленої лінії. Тут вони тягнуться по вісі Пд-Пн. Вал та рів безпосередньо відходять від берега одного зі ставків на довжину 180 м. Рів розміщено з західної сторони валу. Висота валу дорівнює 1,4 м, ширина – 6,5 м. Ширина рову становить 5 м, глибина – 1,3 м. Далі впродовж 140 м вал та рів відсутні, що свідчить про існування на той час у цьому місці засіки. На цій ділянці укріплена лінія повертає на південний схід і спостерігається впродовж 200 м. Тут вал і рів поросли чагарником. Вони загли-

блюються в ліс урочища Безводне на 30 м, де закінчуються біля глибокої балки. Загальна довжина валу та рову на цій ділянці становить 410 м. Тут будівельники знову використали балку як природну перешкоду у системі укріпленої лінії. Ця балка тягнеться у північному напрямку впродовж 1,6 км та підходить до сучасної автодороги Харків-Ростов. Саме тут, за 1800 м на північний захід від с. Долина Слов'янського району в лісовому масиві вал та рів знову починаються біля краю зазначеної балки та спостерігаються впродовж 70 м по вісі ПдЗ-ПнС. Вони перериваються біля зазначеної автодороги. Тут висота валу становить 1,3 м, ширина – 7 м. Глибина рову дорівнює 1 м, ширина – 5,5 м. Автодорога та узбіччя біля неї мають ширину 80 м. Укріплені споруди тут не простежуються. Можливо вал та рів на цій ділянці місцевості були знищені автодорогою. Далі вал та рів видно на зораному полі впродовж 80 м. Вони тягнуться по вісі ПдЗ-ПнС до Теплинського лісу, де спостерігаються впродовж 60 м та закінчуються. Їх розміри співпадають з вищезазначеними. Рів тут знаходиться з західної сторони валу. Загальна довжина земельних споруд на цій ділянці укріпленої лінії становить 210 м.

Далі вал та рів у лісі не простежуються. Мабуть, на цій місцевості була зведена засіка. Можливо, найбільша у лісі балка Гола Долина також була використана будівельниками як природна перешкода у системі укріпленої лінії. Ця балка починається у лісі на території Ізюмського району Харківської області за 7 км від с. Долина. Вона тягнеться по вісі ПдС-ПнЗ. Далі на північний захід, від початку цієї балки впродовж 300 м до межі лісу та поля земельні споруди не спостерігаються. Мабуть, у цьому місці була зведена засіка.

Тут на сільськогосподарському полі спостерігаються по вісі ПдС-ПнЗ вал та рів, які мають довжину 700 м. Далі ці земляні споруди видно впродовж 140 м у лісовому масиві урочища Голикове. Вони закінчуються біля стародавньої глибокої балки. На цій ділянці укріпленої лінії вал має висоту 1-1,5 м, ширину – 6 м. Рів відносно валу знаходиться з західного боку, має глибину 1,3-1,8 м та ширину – 4,5 м. Загальна довжина земляних споруд на цій ділянці складає 840 м. Початок балки урочища Голикове є витокком річки Сухої Кам'янки, правої притоки Сіверського Дінця.

У північному та північно-західному напрямках на місцевості від урочища Голикове, а також біля сіл Тихоцького, Сухої Кам'янки, Кам'янки, та річки Кам'янки, впродовж 11 км, земляні споруди Торської укріпленої лінії не спостерігаються. В «строельной книге» Г.Є. Донця відзначається, що степовий проміжок у верхів'ях р. Кам'янки, що була виділена козакам Охтирського полку, залишився неукріпленим. У цьому місці на 5025 сажнях (10 км 854 м) «вал неучинен» [18]. Г.Є. Донець також повідомляв, що від Кам'янки (Сухої Кам'янки – В.Д.) і до «Каменного боярака» (р. Кам'янки – В.Д.) було викопано рів довжиною 800 сажнів (1728 м), однак до заморозків його укріплено дерном не було. Можливо цей відрізок укріпленої лінії й позначено на карті 1863 р.

На території між селами Сухою Кам'янкою, Кам'янкою та Топальським Ізюмського району містяться сільськогосподарські поля, які перериваються малими та великими балками, що іноді поросли лісом. Тут згадуваного у «строельной книге» рову не видно.

Слід зазначити, що у напрямку до м. Ізюму, між селами Довгеньким та Кам'янкою, на плато у північному напрямку протягом 2 км спостерігається дорога, мощена диким камінням. Старі мешканці с. Кам'янки повідомляють, що вона є старовинним шляхом який йшов з Тору. Каміння з цієї дороги мешканці села завжди брали для будівництва житлових будинків. Мабуть, ми маємо справу з рештками Ізюмського шляху, який тут мала перетинати Торська укріплена лінія.

За 5 км на південний захід від м. Ізюму Харківської області, на правому березі Сіверського Дінця, між північною частиною с. Топальського (колишня Бурханівка – В.Д.) та с. Шпаківкою (колишня Греківка або Граківка – В.Д.) [22] є місцевість, яку старі мешканці сіл називають «Пристіном». Ці села розташовані на правому березі Сіверського Дінця на відстані 800 м одне від одного. Лісова смуга у вигляді «гребня» між ними й називається «Пристіном».

Слід зауважити, що проводячи дослідження на правобережжі Сіверського Дінця біля м. Ізюму відомий український краєзнавець М.В. Сібільов у 1940 р. відкрив три пізньопалеолітичні стоянки, серед яких він називав і «Пристінську» [26]. Але у даному випадку він мав на увазі місцевість, яка знаходиться на правому березі Сіверського Дінця між р. Сухою Кам'янкою та с. Синичиним Ізюмського району [38]. Старожили сіл Кам'янки та Синичинового також називають цю місцевість «Пристіном».

Грунтуючись на відомостях «строельной книги» Г.Є. Донця та спираючись на повідомлення старожилів сіл, а також на результати досліджень можна зробити висновок, що зазначена місцевість між с. Топальським та Шпаківкою Ізюмського району і є «Пристеном Донецьким» XVII ст. (Мал. 1, 15). Жоден з попередніх дослідників Торської укріпленої лінії не проводив обстеження цієї ділянки місцевості, та про точне місцезнаходження «Пристена Донецького» не повідомляв.

У «строельной книге» Г.Є. Донця зазначено, що Торська укріплена лінія починалася саме «у Пристена Донецького». Дослідник В.П. Загоровський повідомляє, що вал, який відходив від правого берега Сіверського Дінця у «Пристена Донецького», мав довжину 706 сажнів (1524,9 м). Академік Й.А. Гільденштедт у своїх «записках» 1774 р. також відзначав, що «земляной вал начинался с правого берега Донца от владельческой слободы Грековки, принадлежащей к Изюмской провинции и лежащей верст на 6 выше Изюма...» [35].

За 1,5 км на південний захід від «Пристена» та за 1,3 км від с. Шпаківки, а також за 200 м на захід від асфальтової автодороги, яка веде у с. Шпаківку, на плато, що спускається до Дінця, спостерігається земляний вал. Він розташований вздовж вісі ПнЗ-ПдС та тягнеться у бік с. Топальського від лісового масиву до лісозахисної смуги впродовж 130 м. Вал весь поріс травою. Його висота становить 0,7 м, ширина – 5 м. З південного боку валу рів майже повністю заплив внаслідок природних деформацій ґрунту. Виявлений відрізок валу є рештками найпівнічнішої ділянки Торської укріпленої лінії. Саме тут позначено на карті 1863 р. відрізок цієї споруди.

У південно-східному напрямку у бік с. Топальського та біля нього розташовані сільськогосподарські поля. Земельні споруди Торської укріпленої лінії тут не спостерігаються. Їх, мабуть, було знищено тривалим оранням.

За 2,3 км на південний схід від зазначеного відрізка лінії та за 400 м на південний схід від с. Топальського, на полі яке систематично орють, простежено залишки валу довжиною 300 м, який тягнеться у південно-східному напрямку. Далі вал спостерігається у лісозахисній смузі впродовж 320 м. Тут він має висоту 1-1,5 м, ширину – 4-4,5 м. Рів відносно валу розташований з його південної сторони та місцями майже непомітний. Вал та рів зазнали значних пошкоджень під час Великої Вітчизняної війни. Наприкінці лісозахисної смуги вал розмито сучасним ярмом шириною 10 м. Далі він тягнеться полем у бік лісу протягом 220 м де заглиблюється у лісовий масив на 25 м. На цій ділянці вал поріс травою, а його висота не перевищує 0,5 м. Рову біля нього не спостерігається. У лісі вал має висоту до 1 м, ширину – 4 м. Тут добре простежується рів шириною 4-5 м, глибиною – 0,7-1 м. Вал та рів у цьому місці упираються у стародавню балку, глибиною до 15 м та тягнеться по осі Пд-Пн. Ця балка є лівим рукавом більш широкої балки, що виходить з с. Топальського та впадає з лівого боку у балку Кам'янку. Загальна довжина валу та рову цієї ділянки Торської укріпленої лінії складає 875 м. За балкою, до якої підходять вал та рів, знаходяться сільськогосподарські поля, де вал та рів не спостерігаються. Ці земляні споруди старожили с. Топальського та інших сіл називають «Турецьким валом». Далі від цієї балки у південному та південно-східному напрямку протягом 10 км, аж до урочища Голикове, земляні споруди відсутні.

Рештки валів та ровів що збереглися біля с. Шпаківки та с. Топальського Ізюмського району, а також їхні рештки на місцевості Слов'янського району свідчать про те, що зведення Торської укріпленої лінії, як і «Изюмской черты» йшло з двох боків. Мабуть, основна частина будівельників будувала земляний городок Козачу Пристань, зводила вали, рови та надовби до Торських солоних озер від берега Сіверського Дінця.

Від солоних озер у північному напрямку козаки продовжували зводити вали та копати рови, а також будувати засіки. Але, до «Черкаського бояраку» земляних споруд ними зведено не було.

Якась частина будівельників просувалася їм на зустріч, зводячи земляні та інші укріплення від правого берега Сіверського Дінця біля «Пристіна Донецького» до «Каменного боярака». На південь від с. Кам'янки розміщаються сільськогосподарські поля. Тут з півдня на північ тягнеться стародавня балка, що є правим рукавом р. Кам'янки, та впадає до річки на околиці с. Кам'янки. За 2 км на південь від цього села, від лівого боку зазначеної балки відходять на поле вал та рів. Вони залишились на довжину 30 м. Висота валу становить 1,2 м, ширина – 4-4,5 м. Рів відносно валу знаходиться з південної сторони та з часом перетворився на глибоку до 5-7 м та вузьку до 6-8 м балку. Саме у цій місцевості на карті 1863 р. позначена ділянка Торської укріпленої лінії, яка тягнулася від зазначеної балки до с. Топальського, перетинаючи р. Кам'янку*.

Результати проведених досліджень свідчать, що Торська укріплена лінія, очевидно, планувалася як самостійна оборонна воєнно-інженерна споруда, що

* Автор висловлює подяку мешканцю м. Слов'янська О.М. Зарі за надану практичну допомогу під час проведення досліджень.

проходила по території правобережжя Сіверського Дінця, будівництво якої так і не було завершено.

У 1684 р. будівельники повинні були збудувати фортифікаційні споруди цієї укріпленої лінії між Козачою Пристанню та «Пристіном Донецьким» впродовж 35 верст (75 км 600 м). Згідно «строельной книги» у 1684 р. на цій місцевості козаками Г.Є. Донця було побудовано різного роду укріплень впродовж 15 верст 566 сажнів (33 км 622 м). Це є на 2434 сажні (5 км 258 м) менше від запланованої довжини у 18 верст (38 км 880 м). Таким чином, із загальної передбаченої довжини лінії залишилися недобудованими ділянки довжиною 19 верст 434 сажні (41 км 978 м).

Торська укріплена лінія складалася з основних фортифікаційних типів, зведених із землі та дерева. Цей укріплений об'єкт являв собою окремі ділянки земельних споруд різної довжини, між кінцями яких, залежно від рельєфу місцевості, зводилися дерев'яні надовби або рублені засіки.

Письмові джерела повідомляють, що на окремих ділянках цієї «лінії» вали мали висоту від 4,3 м до 3,2 м. Сучасна висота валів, що збереглися, становить від 0,5 м до 1,5 м, їхня ширина дорівнює 4-6 м. Глибина ровів Торської укріпленої лінії, мабуть не відрізнялася від глибини ровів попередніх зведених укріплених ліній. Так, кажучи про Перекопський вал Ізюмської укріпленої лінії, Філарет Гумілевський приводить приклад з «Книги Большого Чертежа»: «А меж Мжи и Коломака на Муравской дороге – рву версты с три; а ров в ширину сажени с полторы (3,24 м), а в глубину сажень (2,16 м)...» [42]. Сучасна глибина ровів Торської укріпленої лінії в загальні складає від 0,3 до 1,5 м, а їхня ширина – 4-7 м.

Автором зафіксовано та обстежено на всій зазначеній території 14 відрізків споруд Торської укріпленої лінії, що збереглися. Вони мають різну довжину, та представлені винятково земляними валами та ровами. Їхня загальна сучасна довжина дорівнює 5122 м.

Попереднє спорудження Білгородської та Ізюмської укріплених ліній, побудова укріплених городків-фортець у цих фортифікаційних системах сприяло захисту південних рубежів Російської держави від нападів кочовиків. Будівництво Торської укріпленої лінії було закономірним явищем, тому що у той час відбувалося інтенсивне освоєння та залюднення Подонців'я руським та українським населенням, яке потребувало надійного захисту від татарських набігів. Після зведення Ізюмської укріпленої лінії незахищеною залишилась територія між Ізюмом та Тором. Будівництво Торської укріпленої лінії гарантувало розташованим на правому боці у середній течії Сіверського Дінця укріпленим містечкам відносний захист від частих нападів на них кримчаків.

Оцінюючи воєнно-оборонне значення Торської укріпленої лінії, треба зауважити, що вона була зведена менш ніж наполовину запланованої довжини. Відтак вона не була якоюсь значною перешкодою для татарських загонів, які продовжували здійснювати свої набіги.

Проведені дослідження рештків Торської укріпленої лінії відкривають перспективу для її подальшого вивчення, а також археологічного дослідження

як історичного об'єкту пізнього середньовіччя на правобережжі середньої течії Сіверського Дінця.

Вивчення питань історичної топографії оборонних споруд, як бачимо, може бути ефективнішим та давати позитивні результати лише за умов комплексного використання та поєднання письмових, картографічних, археологічних та інших джерел з польовими дослідженнями на конкретній місцевості.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе обобщения сведений письменных источников, историографического, топографического и краеведческого материалов, а также проведения исследований на местности, результатов археологических исследований последних лет рассматривается историческая география Торской укрепленной линии XVII в., располагавшейся на правобережье среднего течения Северского Донца. Основное внимание уделено фортификации и планировке этого военно-инженерного объекта, современному состоянию, а также местонахождению на современной территории и возможности дальнейшего изучения сохранившихся участков этого сооружения.

Ключевые слова: историческая география, фортификация, планировка.

SUMMARY

The paper considers a historical geography of Tor fortified line of the 17th c. located at the right bank of the middle reaches of Seversky Donets river on the basis of generalized data of written sources, historiographic and topographic materials, local historical investigations, local areas exploration, and the latest archaeological excavations. The main attention is paid to fortification and designing of such military and engineering object as well as its location at contemporary territory and possibility of further studying of preserved parts of this construction.

Key-words: historical geography, fortification, designing.

Примітки:

1. Акты Московского государства. Т.1.- СПб., 1890. – С. 176.
2. Там само.- Т. 2. – С. 31.
3. Анисимов Л., Мандрыкин А. Славянские минеральные воды. – Славянск. 1896.
4. Багaley Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI-XVIII столетии. – Харьков. 1886.
5. Багaley Д.И. Очерки из истории освоения степной окраины Московского государства. – М., 1887. – С. 124-125.
6. Багaley Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.- Т. 1.- М., 1887. – С. 147.
7. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 35.
8. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской окраине

- Московского государства до царя Алексея Михайловича.- М., 1846.
9. Грушевський М.С. Історія України – Русі. Т.8, ч. 2.- К., 1995. – С. 374
 10. Давыденко В.В., Пирко В.А. Маяцкая крепость – первый укрепленный погранично-сторожевой пункт ХУІІІ века на правом берегу Северского Донца// Святогірський альманах 2007. Збірник наукових праць. Донецьк, 2007. – С. 76 – 95.
 11. Давиденко В.В., Пирко В.О. Оборонні споруди ХУІІІ століття у межиріччі Сіверського Дінця і Тору// Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 18. – Донецьк, 2007. – С. 26-27, 30-32.
 12. Данилевский В.В. Ломоносов на Украине. Л., 1954. – С. 97.
 13. Дмитрієв Л.В. Історія і легенди Слов'янщини. Слов'янськ, 2005. – С. 18.
 14. Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии академика Санкт-Петербургской Академии наук Й.А. Гильденштедта 1774 г.// Харьковский сборник. Вып. 5. 1891.
 15. Духин А.И. К истокам духовной культуры Славянска и Славянского района. – Славянск, 2006. – С. 34.
 16. Дяченко М.Т. Изюм. Историко-краєзнавчий нарис. – Харків, 1963. – С. 22.
 17. Загоровский В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969.
 18. Загоровский В.П. Изюмская черта. – Воронеж, 1980. – С. 123, 194, 196, 214, 219-222.
 19. Зеленко Л.П. Хронологическая динамика причерноморской гидронимии// Давньоруська ономастична спадщина в східно-слов'янських мовах. – К., 1986. – С. 30-34.
 20. История административно-территориального деления Донецкой области 1919-2000 гг. Сборник документов и материалов. – Донецк, 2001. – С. 204.
 21. Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. – М., 1975. – С. 89.
 22. Карта Екатеринославской и Харьковской губерний. 1863. – Ряд XXIV, л. 15; Ряд XXV, лл. 15, 16.
 23. Ключков Ю.А. Славянск. Историко-публицистический очерк. – Сталино – Донбасс, 1960. – С. 19, 40.
 24. Максименко О.Л. Шидловські вогні. – Краматорськ, 1999.
 25. Мирошниченко В.В. Первые укрепленные поселения на территории Донецких степей 11 половины ХУІІІ века (особенности фортификации и планировки)// Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. Випуск XV.- Донецьк, 2007. – С. 10, 11-12.
 26. Научный архив Института археологии НАН Украины. – Ф. 5. № 9. – С.17.
 27. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине ХУІІІ в. – М.-Л., 1948. – С. 143-155.
 28. Опорный план генерального плана г. Славянска. – Николаевка, 2004.
 29. Пирко В.О. Заселення Донеччини у XVІ-XVІІ ст. – Донецьк, 2003. – С. 18, 22, 23, 29.
 30. Пирко В.О. Заселення Степової України в ХУІ-ХУІІІ ст. – Донецьк, 1998. – С. 40, 64, 161.

31. Пірко В.О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину ХУІІ-ХУІІІ ст.) – Донецьк, 2007. С. 23, 27-28, 32, 38, 158, 161.
32. Пірко В.А. Торская укрепленная линия// Вопросы истории. 1986. № 1. С. 180-184.
33. Пірко В.А., Чепига Г.Г. Село Маяки (вторая половина ХVІІ – ХVІІІ вв.)// Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 7.- Донецьк, 1999. – С. 209, 217.
34. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. – СПб., 1830. Т. 7. № 4137, № 4200.
35. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии.- Харьков, 1892. – С. 27-28, 38-41.
36. Пушкарёв Г.Г. Тор – Славянск. – Пушино, 1998. – С. 17.
37. Сибилёв Н.В. Древности Изюмщины. Вып. 2. Археологические разведки в бассейне Донца в 1920-1926 годах. – Изюм., 1926. – С. 3-4.
38. Сібільов М.В. Підсумки досліджень палеолітичних і неолітичних стоянок басейну р. Доня// Наукові записки інституту історії і археології України. Кн.2. – К., 1946. – С. 36.
39. Седов В.М. Святогірська Свято-Успенська Лавра. – К., 2005. – С. 37.
40. Спесивцев В.Ф. Находки в Райгородке. Труды XII АС. Т. 1. – М., 1905. – Рис. 2.
41. Филарет (Гумилевский). Святогорская общежительная Успенская пустынь// Святые горы в исторических описаниях прошлых лет.- Свято-Успенская Святогорская Лавра, 2005. – С. 33, 89.
42. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 2. – Харьков, 1857. – С. 268.
43. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 5. – Харьков, 1858.
44. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 210. Розрядний приказ. Белгородський стіл, стп. 1530, арк.189.
45. Там само. – С. 363-365.
46. Там само. – стп. 943, розд. І, арк. 689-690.
47. Там само. – Оп. 12, стп. 1530, арк. 894-897.
48. Там само. – арк. 898.
49. Там само. – арк. 895, 896.
50. Там само. – Стп. 1624, арк. 68-70.
51. Шатохин И.Т. К методике полевого изучения укрепленных линий позднего средневековья. История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов Всеукраинской конференции посвященной 90-летию XII Археологического съезда. – Харьков, 1992. – С. 219.
52. Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. – Харьков, 1882.

Рукопис до редакції надійшов 03.03.2010 р.